

καί —μεταφρασμένες— ξένων έρευνητῶν (ii) κατά κεφάλαιο-μελέτη, έκτενής διεθνής βιβλιογραφία, καθώς επίσης καί βιβλιογραφικά στοιχεία γιά έκδόσεις πού περιλαμβάνουν ὄλους τούς ὑπάρχοντες τίτλους δημοσιευμάτων γιά τό φιλόσοφο· (iii) πλήρης κατάλογος μέ τά "Απαντα τοῦ Heidegger. Στό τέλος δέ τοῦ Ἐπίμετρου ὑπάρχει «Πίνακας τῶν Παραδόσεων καί Ἀσκήσεων τοῦ Martin Heidegger».

Ἄλλα αὐτά πού ἀναφέρθηκαν προηγουμένως, νομίζουμε ὅτι ἀρκοῦν γιά νά ὀδηγήσουν στό συμπέρασμα ὅτι τό ἔργο αὐτό τῆς καθηγητριάς Τερέζας Πεντζοπούλου-Βαλαλά εἶναι πολλαπλῶς χρήσιμο γιά τό ἀναγνωστικό κοινό τῆς φιλοσοφίας στόν τόπο μας, καθώς καλύπτει ἕνα οὐσιαστικό κενό στήν ἑλληνική βιβλιογραφία γιά τόν Heidegger.

ΔΡ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ν. ΛΑΜΠΡΕΛΛΗΣ

ΑΘΗΝΑ

Π. Κ. Παπαναγιώτου, Ἐπί τῷ ἀδιέξοδῳ στό φῶς, Ἑλληνική εὐρωεκδοτική, Ἀθήνα 1990, σελ. 171.

Τό παρόν βιβλίο τοῦ γιαιτροῦ καί βιολόγου-έρευνητῆ Π. Κ. Παπαναγιώτου δέν ἀνήκει ἀσφαλῶς στήν κατηγορία τοῦ φιλοσοφικοῦ βιβλίου μέ τήν ἀκριβή ἔννοια τοῦ ὄρου. Πρόκειται ὅμως γιά ἕνα πολύπλευρο καί πολυεπίπεδο οἰκοδόμημα μέ θεμέλια τήν πλούσια ἐπαγγελματική καί κοινωνική ἐμπειρία τοῦ συγγραφέα, τήν ἐπιστημονική καί ἐρευνητική του ὑποδομή, καθώς καί τήν ἀξιόλογη ποιητική καί στοχαστική του ἰκανότητα. Φιλοσοφικό ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ προϋποθέσεις πολλῶν ἀντιλήψεων αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, καθώς καί ἡ κριτική στάση ἀπέναντι στόν ἐπιστημονισμό, οἱ ἀναλυτικές καί συνθετικές προσπάθειες πού ἐπιχειρεῖ ὁ συγγραφέας.

Τό βιβλίο ἀπαρτίζεται ἀπό τρία μέρη πού τό καθένα διαρθρώνεται σ' ἕνα σύνολο —σύντομων συνήθως— κεφαλαίων, τό περιεχόμενο τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ κατά τρόπο ἐλεύθερο καί ἐσωτερικό πρὸς τό κεντρικό πρόβλημα πού προβάλλει στόν τίτλο τοῦ κάθε μέρους.

Τό πρῶτο μέρος πού ἔχει τίτλο «Ἡ ἀθέατη ὄψη τῆς συμπεριφορᾶς» (σ. 13-52) εἶναι εἰσαγωγικό. Μᾶς κατατοπίζει γιά ὄλους σχεδόν τούς παράγοντες συγγραφῆς: τόν συγγραφέα, τή μορφή τοῦ βιβλίου, τούς σκοπούς, τόν τρόπο γραφῆς, τό εἶδος τῆς γνώσης πού ἐπεξεργάζεται. Ὁ συγγραφέας εἶναι ἕνας ἄνθρωπος πού ἡ ἀρνητική κοινωνική ἐμπειρία μεταμόρφωσε σέ μοναχικό περιπατητή. Ἡ ἀπομόνωση τόν ἔστρεψε περισσότερο στόν ἑαυτό του, τοῦ ἀποκάλυψε τό ἄλλο του ἐγώ, τό alter ego του (ἢ τόν Γιωτοπάνο ὅπως τόν ἀποκαλεῖ χιουμοριστικά), «μιά ρευστή ὑπαρξη πού χωρίς κοινά αἰσθητήρια ἐπικοινωνεῖ καί ὀργανώνει τήν ἀντίφασή του» (σ. 127). Αὐτός ὁ ἄλλος ἑαυτός ἔχει ἄμεση σχέση μέ ὅ,τι ὁ συγγραφέας ὀνομάζει ἀθέατη ὄψη τῆς συμπεριφορᾶς, σύνδρομο τοῦ παγόβουνου, κρυπτεγκέφαλο, ἢ —κατ' εὐφημισμὸν— ἐξατομίκευση τῆς προσωπικότητας καί τῆς κριτικῆς συνείδησης. Ἡ γνώση αὐτῆς τῆς ὄψης τῆς συμπεριφορᾶς δέν προκύπτει ἀπό τή θεωρία, εἶναι πρωτίστως γνώση a posteriori, γνώση ζωῆς, πού διαμορφώνεται μέσα «στό χῶρο καί στό χρόνο» (σ. 29). Ἐπειδή δέ ἡ μετάδοση ἐμπειρίας εἶναι ἕνας ἀπό τούς βασικούς σκοπούς τοῦ βιβλίου, ἐπιλέγεται λόγος ἀπλός, καθημερινός (καμιά φορά καί τελείως προφορικός) ὥστε στίς σελίδες του νά βρεῖ ὁ μέσος ἀναγνώστης στοιχεία τῆς ταυτότητάς του. Ὑπάρχουν βέβαια καί ἀρκετές ἐξαιρέσεις

όπου χρησιμοποιείται κυρίως ιατρική αλλά και ψυχολογική τεχνική ή έκλαικευμένη όρολογία, αλλά αυτό γίνεται μόνο όπου κρίνεται έντελώς άπαραίτητο. "Όσον άφορα δέ τά αίτια τής συγγραφής ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην άνάγκη καταγραφής πράξεων και στην άσκηση τής αυτοκριτικής. Στο πλαίσιο τής κριτικής εξέτασης και συμπεριφορής γίνεται άναφορά και στο πρόβλημα τής αυτογνωσίας και σωστά έπισημαίνεται από τό συγγραφέα ότι αυτή δέν είναι δυνατή χωρίς τήν γνώση τών άλλων και κατά συνέπεια χωρίς τή συναναστροφή μέ άλλους. Στο κεφάλαιο όμως «Σύντροφοι και φίλοι» (σ. 31-35) όσο και στο τρίτο μέρος του βιβλίου υπάρχει διάχυτη ή κυρίαρχη αίτια: οί χαμένοι φίλοι, οί χαμένες αξίες, ή άπέραντη μοναξιά πού δημιουργείται από τήν άποτυχία και τή διάλυση τής επικοινωνίας. Κρίναμε δέ άπαραίτητη τήν έκθεση τών παραπάνω στοιχείων πριν προβοΰμε σέ μία έπισκόπηση του περιεχομένου του πρώτου μέρους.

Σέ έννέα αυτοτελή κεφάλαια επιχειρείται μία εξέταση του φαινομένου τής συμπεριφορής (κυρίως στή σύγχρονη μορφή της) πού πραγματοποιείται μέ μία μέθοδο *in media res*, χωρίς προλόγους και περιστροφές. 'Η άφετηρία έδω είναι κυρίως βιολογική. 'Ως βασική άρχή τίθεται ότι ό βασικός κώδικας έντολών συμπεριφορής καθορίζεται γενετικά, δηλαδή υίοθετείται ή άποψη ότι σέ καμία περίπτωση ό άνθρωπος δέ γεννιέται *tabula rasa*. Οί έντολές πού είναι γραμμένες στον κώδικα άφορούν τίς τρεις βασικές λειτουργίες τής συμπεριφορής: ψυχική, νοητική, κινητική (βλπ. «'Η τελετουργία τής συμπεριφορής» σ. 38-45). 'Επεξηγήσεις για τό νόημα τών όρων: ψυχή, νοΰς, κίνηση προσπαθει νά δώσει ό συγγραφέας στο δεύτερο μέρος του βιβλίου (σ. 56-62, 62-67). Προς τό παρόν άρκεΐται στή διαπίστωση πώς ή ύπέρβαση τών όρίων ψυχικής άνοχής από διάφορους περιβαλλοντικούς παράγοντες είναι ή βασικότερη αίτια άνάπτυξης αυτομάτων μηχανισμών πού άποσκοποΰν στή διατήρηση τής ψυχικής ίσορροπίας. Οί μηχανισμοί αυτοί τελειοποιούμενοι μέ τή σκόπιμη ή μή, κοινωνική «έκπαίδευση» πού δέχεται ό άνθρωπος από τήν παιδική του ήλικία παίρνουν σταδιακά τή μορφή ενός νέου κώδικα συμπεριφορής, βασικό χαρακτηριστικό του όποιου είναι ή άδρανοποίηση ή άχρήστευση πολλών φυσικών δυνατοτήτων. Περαιτέρω ή γιγάντωση τών μηχανισμών αυτών τής άθέατης πλευρής γίνεται πλέον μια «συνειδησιακή άλωση», μέ άποτέλεσμα τήν άνακατάταξη αξιών χάριν ενός αναγκαΐου, για τήν επιβίωση και τήν επικράτηση του ανθρώπου, κομφορμισμοΰ. «'Ετσι τελικά ό ώριμος άνθρωπος βλέπει ό,τι θέλει, άκούει ό,τι πρέπει, λέει ό,τι τον συμφέρει, σκέφτεται έμφανώς και άφανώς» (σελ. 19). «Τό σύνδρομο του παγόβουνου» (σ. 38-45), μοντέλο γνωστό από τήν ψυχανάλυση αναφέρεται στην περίπτωση αυτή μέ διττή έννοια: ως σχηματοποίηση τής δυσαναλογίας ψυχικής επιφάνειας και βάθους και ως στάση ψυχρότητας (δηλαδή έξιδανίκευσης τής μειωτικής και βλαβερής επιθετικότητας). Είναι δέ χαρακτηριστικό πώς ήδη από τώρα ό συγγραφέας τό όνομάζει άρρώστια. Στο λαβύρινθο λοιπόν τής αναζήτησης τών δύο όψεων τών πραγμάτων («Οί Σιαμαΐοι» σελ. 30-31) καταλήγει, όπως υποστηρίζεται, κάθε άποτυχημένη ανθρώπινη σχέση πού ή σύναψη της είχε στηριχθεί σέ κάποιους όρους. Συμβαίνει δηλαδή τό εξής: οί ψυχοβιολογικοί έρεθισμοί παρεμβαίνουν μέ διάφορους τρόπους (ως ζηλοτυπία, πικρία, ύπερβολικό stress) και μέ τή μία ή τήν άλλη πρόφαση ή σχέση διαλύεται, άφοΰ πρώτα παρεμβληθεί τό «ψυχρό σύννεφο». 'Η παρατηρημένη άδυναμία τών ανθρώπων νά άποκρούσουν τίς ψυχοβιολογικές έκρήξεις οδηγούν τον συγγραφέα στην επανεξέταση μιās παλιās μεταφυσικής ύπόθεσης: μήπως δηλαδή ή έναντιότητα και ή διαρκής μεταβολή αποτελούν συστατικούς όρους του ανθρώπινου γίγνεσθαι (σ. 35). 'Ωστόσο στο έπόμενο κεφάλαιο, «Τό πείραμα», ξαναθέτει

τό ἐρώτημα γιά τό ποιός εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος σύναψης τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων. Ἡ ἀπάντηση ἀποκλείει δύο ἐκδοχές (φυσική ἐπιλογή, βεβιασμένη συνύπαρξη) ἀλλά δέν προτείνει καμιά. Τό πρῶτο μέρος κλείνει μέ πολιτικό προβληματισμό πού ἐστιάζεται στό φαινόμενο τῆς ἰσοπέδωσης τῶν ψυχοβιολογικῶν διαφορῶν τῶν πολιτῶν πού, κατά τήν ἄποψη τοῦ συγγραφέα, σηματοδότησε τό ὀριακό σημεῖο ἐπιβίωσης τῶν πολιτικῶν ἰδεολογιῶν καί ἐπίσης στήν ἀντίστοιχη «ἐμπαικτική» στάση τῆς δημοκρατίας. Ὁμοίως προτείνει μιᾶ «τεκμηριωμένη δημοκρατία», ὅπου ἡ δικαιοσύνη καί ἡ νομιμότητα τῆς ἐξουσίας θά στηρίζεται στή χρήση τῆς τεχνολογίας.

Τό «Τίμημα τῆς γενετικῆς ἀλαζονείας» (σ. 53-87) εἶναι ὁ τίτλος τοῦ δεύτερου μέρους τοῦ βιβλίου, τό ὁποῖο εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό προηγούμενο, ἀλλά περισσότερο ἐξειδικευμένο καί συστηματικό. Ἐδῶ ἡ σκοπιά εἶναι κυρίως ἰατρική. Τό θέμα τῆς ἐνότητας αὐτῆς εἶναι οἱ παθολογικές συνέπειες ἀπό τόν ἀφύσικο, ἄχαρο, καταπιεστικό, ἐξοντωτικό τρόπο ζωῆς τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων. Ἡ συμπεριφορά τους ἀμυντική, ἐπιθετική ἢ ψυχρή, καθορίζεται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τίς ἐξωτερικές πιέσεις μέ ἀποτέλεσμα τήν ἐμφάνιση συνεχοῦς stress. Τό δέ συνεχές stress ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἐκδήλωση νοσηρῶν συμπτωμάτων, ψυχοσωματικῆς μορφῆς, τίς νευρώσεις. Ὁ συγγραφέας ὡς ὑποστηρικτής τῶν πρόσφατων συμπερασμάτων τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας καί φυσιολογίας περί ἐνιαίας ψυχοσωματικῆς λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ, προβάλλει τή θέση του αὐτή στά κεφάλαια «Τό πρότυπο (μοντέλο) τῆς ὑπαρξῆς μας», «Συστηματική ἀνατομική καί φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπου», «Ὁ μηχανισμός τῆς ἀνάπτυξης» (σ. 56-71). Ὁμολογεῖ ὅμως ὅτι ὁ τρόπος σύναψης τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμάτων πρὸς τήν ψυχική σφαῖρα καθῶς καί πρὸς τόν τρόπο πιθανῆς παραγωγῆς ψυχικοῦ δυναμικοῦ εἶναι ἀκόμη περιοχές πειραματικά ἀνεξερεύνητες καί ἔτσι ἓνα μέρος τῆς ἀναζήτησης αὐτῆς ἀφήνεται στή μεταφυσική. Ὡστόσο σήμερα ἡ ἔννοια τῆς ἀρρώστιας ἔχει ὀρθῶς διευρυνθεῖ καί περιλαμβάνει ὅλο τό φάσμα τῆς ψυχοδυναμικῆς ἀνεπάρκειας, τῶν ἐξαρτήσεων, τῆς ὑπέρβασης τοῦ ἀτομικοῦ ρυθμοῦ, κ.λπ. Αὐτό δηλαδή πού συμβαίνει εἶναι πῶς οἱ ἄνθρωποι ἀυξάνουν τίς ἀρρώστιες, πειραματιζόμενοι μέ τά ὄρια τῆς ἀντοχῆς τους σέ διάφορους τομεῖς, γεγονός ἀνησυχητικό, γιατί δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις ἀνωμαλιῶν, πού δέ θά μπορέσει ἡ ἐπιστήμη νά ἀντιμετωπίσει στό ἄμεσο μέλλον. Ὁ συγγραφέας κατακρίνει τούς συναδέλφους του γιαντρούς γιά τή μηχανιστική τους τακτική καί τήν ἀδυναμία λήψης προτοβουλιῶν γιά συνολικότερη σύλληψη «τοῦ παθολογικοῦ», πού ἔχει, ὅπως ἐκεῖνος πιστεύει, πάντοτε ἄμεση σχέση πρὸς τόν ἄρρωστο καί τή γενικότερη προσωπική του ἱστορία. Μιά παράμετρος φόρτισης ἢ ἀποφόρτισης ψυχικοῦ δυναμικοῦ μέ ἀνάλογες συνέπειες εἶναι καί ἡ σεξουαλική λειτουργία, πού συγκεντρώνει γύρω της πλῆθος συνεπακολούθων. Πρὸς τό τέλος τοῦ μέρους αὐτοῦ ὁ συγγραφέας ἀποκαλύπτει, θά λέγαμε, τό μυστικό τῶν διεισδυτικῶν παρατηρήσεων καί ἐπιτυχημένων προβλέψεων πού μπορεῖ πλέον νά κάνει πάνω στά ἀνθρώπινα πράγματα. Σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τήν γνώση ἀναφέρεται στή γνωστικότητα, τήν ὁποία ὀρίζει ὡς μιᾶ δυνατότητα ὀρθῆς ἐκτίμησης γεγονότων, ἡ ὁποία διαμορφώνεται ἀπό τή μακροχρόνια πείρα καί ἐνεργοποιεῖται κατά περιστάσιν, ἐνῶ πιθανῶς δέν διαθέτει εἰδικό αἰσθητικό κέντρο στόν ἐγκέφαλο. Στό τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου μέρους γίνεται μιᾶ οὐσιαστική διευκρίνιση: τό stress ὑποχωρεῖ, ὅταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας καί ἡ κοινωνική ἐπικράτηση παύουν νά ἀποτελοῦν τόν κύριο σκοπό τῆς ζωῆς, ὅπως συμβαίνει στήν περίοδο τοῦ γήρατος.

Τό τρίτο καί τελευταῖο μέρος περιλαμβάνει ἓνα πλῆθος ἀπό ἐνδιαφέρουσες, σύνθετες, ἄλλοτε αἰνιγματικές, ἄλλοτε παράδοξες κι ἄλλοτε ἀπλῶς συγκινητικές ἱστορίες

καί περιστατικά καί φέρει τόν γενικό τίτλο «Ένα όδοιπορικό μέ προθεσμία» (σ. 89-171). Οί ιστορίες έχουν αὐτοβιογραφική προέλευση ἀλλά ἡ στοχαστικότητα καί ἡ ποίηση τίς ἔχουν ἀσφαλῶς μεταμορφώσει. Στή φαινομενική ποικιλία ἐνυπάρχει ὁ βασικός σκοπός: ἡ διείσδυση σέ μορφές τῆς ἀθέατης συμπεριφορᾶς καί ἡ κατανόησή τους. Τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ιστοριῶν καταγράφει τήν πορεία ζωῆς μιᾶς παρέας παιδιῶν τῆς κατοχῆς καί τῆς διάλυσής της στό χῶρο καί στό χρόνο, τά στάδια τῆς ὁποίας ὑπόκεινται σέ ἑτεροχρονική ἐρμηνεία. Οί ὑπόλοιπες ιστορίες ἔχουν ὡς ἀντικείμενο συγκεκριμένα πρόσωπα-μοντέλα καί εἰδικά προβλήματα. Τό μέρος αὐτό κρίνουμε ὡς τό πιό πρωτότυπο καί γι' αὐτό πιό ἐνδιαφέρον τμήμα τοῦ βιβλίου στό ὁποῖο καταξιώνεται ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέα νά ἀποδειχθεῖ συνεπής πρός τίς θεωρητικές ἀναπτύξεις τῶν δύο προηγουμένων μερῶν.

Τό βιβλίο αὐτό ἀξίζει νά διαβαστεῖ ἀπό νέους, ἀπό γιατρούς καί ἀπό ἀνθρώπους πού ἀσχολοῦνται μέ θέματα ἐπικοινωνίας καί παιδείας, ὅπως εἶναι οἱ ἐκπαιδευτικοί.

ΧΡΥΣΗ ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ

Ἄξιες καί Πολιτισμός. Ἀφιέρωμα στόν Καθηγητή Εὐάγγελο Θεοδώρου, Ἀθήνα, ἐκδ. «Τῆνος» 1991, σελ. 434+ λζ'.

Μέ ἀφορμή τή συμπλήρωση τοῦ 70οῦ ἔτους τοῦ ὁμότιμου καθηγητῆ καί τ. πρύτανη τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κυκλοφορήθηκε ἀπό συναδέλφους καί μαθητές του τιμητικός τόμος, πού τοῦ ἐπιδόθηκε σέ ἐπίσημη τελετή στή Μεγάλη Αἴθουσα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόν Ἀπρίλιο 1991. Παρά τό ὅτι ἡ αὐστηρή ἐπιστημονική εἰδικότητα τοῦ τιμωμένου καθηγητῆ εἶναι θεολογική, ὡστόσο τά ἐνδιαφέροντα καί οἱ ἐπιδόσεις του καλύπτουν μεγάλο μέρος τῆς φιλοσοφίας. Γι' αὐτόν τόν λόγο ἄλλωστε ὑπῆρξε ἰδρυτικό μέλος τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας, διετέλεσε ἀντιπρόεδρος καί γεν. γραμματέας τοῦ Δ.Σ. καί συμμετέχει δραστήρια ὡς ἀρθρογράφος τοῦ περιοδικοῦ «Ἑλληνική Φιλοσοφική Ἐπιθεώρηση» ἢ ὡς τακτικός ὁμιλητής τῶν Πανελληνίων καί Διεθνῶν Συνεδρίων τῆς ΕΦΕ.

Ἡ συμβολή τοῦ καθηγητῆ Ε. Θεοδώρου στή φιλοσοφία εἶναι συνεχῆς καί συνεπῆς. Ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1940 δίδασκε φιλοσοφία ὡς βοηθός τοῦ Σπουδαστηρίου τῶν Φιλοσοφικῶν καί Πνευματικῶν Ἐπιστημῶν στήν (τότε) Π.Α.Σ.Π.Ε. —καί σήμερα Πάντειο Πανεπιστήμιο— ἐνῶ παράλληλα καθιέρωσε τή διδασκαλία τοῦ φιλοσοφικοῦ μαθήματος στό Κολλέγιο Ἀθηνῶν (Ψυχικό). Τό διδακτικό του ἔργο συνέχισε μέ τήν κατ' ἀνάθεση διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας στή Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1961-1968), στήν ἀντίστοιχη Σχολή στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1968-1988) κατά διαστήματα, καθώς καί σέ ἄλλες ἀνώτερες σχολές ἐπιμόρφωσης ἢ μετεκπαίδευσης.

Ἡ συγγραφική του παρουσία καλύπτει ποικίλους φιλοσοφικούς κλάδους, ἀλλά ἐπικεντρώνεται στή φιλοσοφία τῆς θρησκείας. Ὡς μαθητής καί στενός συνεργάτης τοῦ ἀείμνηστου Νικολάου Λούβαρι (1887-1961), πού θεμελίωσε τή φιλοσοφία τῆς θρησκείας στήν Ἑλλάδα, ὁ καθηγητής Ε. Θεοδώρου δημοσίευσε ἐκτενεῖς μελέτες θρησκευοφιλοσοφικοῦ περιεχομένου γιά τόν Γιάσπερς (1953 καί 1963), τόν Αὐγουστίνο (1955), τόν Μάρξ (1984), τόν Ὄττο (1987), ἄρθρα σέ λεξικά, περιοδικά καί τόμους,